

GÁLLOS ORSOLYA

Boszniai képek - csata után

„Rég Illyria, – Bosznia most, így hívja a népe,
meddő felszín alatt benne tömérdek ezüst.
Nincsenek itt viruló rétek téres kerülettel,
nincs magokat szorozó, bőrejeű televény,
csak zord sziklák és egekig nyúló, köves ormok,
s fönt a gerinc magasán erre meg arra erőd.
Ezt a lebírhatatlan tájat, mellyel csak a villám
küzdhet meg – hinnők – ámde az is nehezen,
kímélet nélkül leigázta a zsarnok e nyáron...”

Janus Pannonius: 8. elégia (1464)
Csorba Győző fordítása

A Mátyás király nevében írott vers akkor született, amikor a Boszniában a XII. század óta tartó magyar fennhatóságnak véget vetnek I. Mohamed szultán hadai. Ezután csak a jajcei bánság maradt magyar kézen 1528-ig. Bosznia 1878-ig élt török fennhatóság alatt. Ezt követően az Osztrák–Magyar Monarchia szállta meg a bosnyák tartományokat, melyek az első világháború után Jugoszláviához kerültek. Ennek szétesése után itt folytak az utolsó balkáni háború legvéresebb harcai: Szarajevó hosszú blokádja és a mohamedán közösségek elleni etnikai tisztogatások.

♦
Béke Boszniában – szlovénok, horvátok, szerbek és bosnyákok is ezzel a fordulattal zárnak le hosszú vitákat. Ironikus felhangja van a szólásnak, hiszen ez a föld szinte sohasem ismerte a békét. Bosznia úgy magasodik a Balkán közepén, bevehetetlenül, mint egy hatalmas erősség.

♦
Szarajevóról a nagyanyámtól hallottam először, Pécsváradon. Nagyapával Szarajevóba mentek nászútra 1904-ben. Ott dolgozott a sógor k. u. k. hadmérnök-ként. Utat, vasutat, hidakat építtetett a kincstár akkor

már negyedszázad óta. Nagyanyám a rengeteg alagútról mesélt, a kanyargó vasútról és „a törökökről” – azaz a szarajevói bosnyákokról, akik pipázva ültek boltjaik előtt a bazárban. A bosnyákokról, Bosznia muzulmán hitű szláv lakóiról.

Egy kis legyező maradt meg erről az útról, benne rézbetéttel a város neve: *Sarajevo*. Meg képeslapok, három-négynyelvű felirattal, latin és cirill betűs írással: *Rathaus – Vjećnica – Tanácsház*, címezve Bécsbe, Budapestre és a birodalom minden zugába. Hamisítatlan keleti hangulatot sugároznak a bazár képei a bugyogós „törökökkel” és lefátyolozott asszonyaikkal.

Aztán igen, aztán Szarajevóban lelőtték a trónörököszt, rettenetes, mesélte nagyanya, erről is tőle hallottam először.

♦
Közvetlenül a legutóbbi háború kitörése előtt, 1991 nyarán jártam Szarajevóban. Megkerestük a helyet, ahol Gavrilo Princip lelőtte a trónörököszt és hitvesét. Jellegtelen kisvárosi utcasarkon öntötte betonba a lába nyomát az utókor, mely ebben a városban és a letűnt Jugoszláviában hetven éven keresztül hősként ünnepelte Principet. Mára a lábnyom eltűnt, a falon emléktábla szól az eseményről.

Gavrilo Princip ma terroristáknak kijáró bánásmódban részesülne. Pisztolylövésétől, ahogy az iker-tornyok összeomlásától fogva többé semmi sem olyan a világban, mint addig volt. A XX. század eseményeinek ismeretében arra számítottam, hogy a szarajevói merénylet grandiózus díszletek között játszódott. De látnom kellett, hogy egy poros provinciában dördült el a birodalom, a békebeli Európa összeomlásának startlövése. Akkor, 1991 nyarán még nem tudtam, hogy ezek a díszletek határozzák meg a mögöttünk hagyott XX. századot. És ahogy a szlovén Drago Jančar írja háborús

riportjában, az elmúlt század Szarajevóban kezdődött, és ott is ért véget.

♦

Tíz év múlva, 2001. szeptember 11-én egy ljubljana lakásban csörrent rám a telefon: – Nyisd ki a televíziót! – szólít fel a város túlsó végéről a barátnőm, Alenka Auersperger, aki könyvet írt Boszniáról, s akivel együtt jártuk be Szarajevót. Nincs semmi különös a kérdésben, Alenka filmes, biztos valami művészfilm megy a tv-ben. Nos, valóban különös a látnivaló: repülőgép trafál felhőkarcolóba. Ezek a díszletek nem nélkülözik a grandiozitást. Élőben nézzük, amint fordul a világ, amint egy perc alatt minden megváltozik.

♦

Szarajevó. Török név, szláv birtokraggal. Hosszú az út Szarajevóba. A Budapestről Pécsen át odatartó vonattól mindenki eltanácsolja az utazót. Mi kocsival megyünk. Szlovéniából indulunk Karlovacon át a Kupa folyóig. Már horvát oldalon a folyó fölött ott emelkedik Ozaly vára – Zrínyi Miklós, a költő szülőhelye. Turanjnál kelünk át a hídon, itt volt a front 1991-től. Itt látjuk az első háborús nyomokat, majd jön az újabb határ Horvátország és Bosznia-Hercegovina között. A határőr azt kérdi: „*Van maguknál fegyver?*” – „*Csak amit rajtunk lát*” – feleli barátnőm. Aztán szétlőtt, üres falvak. Szélükön tábla jelzi, hogy szerb kantonba érkez-

tük. Majd újabb tábla, amikor bosnyák kantonba lépünk. Ez így megy, egyik kantonból ki, a másikba be, a határt csak tábla jelzi, a fizetőeszköz mindenütt a bosnyák márka.

A szerb kantonokban kiáltó szegénység, háborús nyomok. Mi lett a nagyszerb vízióból? Látszik, hogy az itt maradt szerbség elhagyatottan, elszigetelve tengődik, távol az anyaországtól.

♦

Az utat szegélyező óriásplakátok fegyverleadásra buzdítanak. Ragyogó fogsorú, csinos fiú mosolyog a plakáton. A felirat: „*Nincs más fegyverem*”. A mosolyra értik vajon, a csábító tekintetre? Netán a ragyogó fogsorra?

♦

Hosszú-hosszú út menti település a völgyben Bužim városa a Bosnyák Krajinában - a hajdani Bosnyák Hátőrvidéken. Itt volna a szállásunk Nedžib Vučelj írónál. Azt mondta, a cím nem érdekes, a bükkfa alatt, az erdő szélén laknak. Nedžib kint vár bennünket. Kétemeletes a ház, kint hagyjuk a cipőnket, belépünk: a nappaliban négy gyermek fogad. Tisztelettel tudóan kezet adnak, bemutatkoznak, Emina, Emin, csupa török az az bosnyák név. Visszahúzódnak, de készen várják apjuk rendelkezéseit. Mindez nagyon szelíden, gyöngéden, tele egymás iránti figyelemmel. A nagylány, Emina

13 éves, szép, mint a mese. Komoly mind a négy gyerek. Figyelmesen a szemedbe néznek, nem illegetik magukat, mint nálunk. A tekintetre válaszolnak, de a mosolyt nem visznozzák. Nem affektálnak, nem óbégatnak, nem követelőznek. Emina hozza az üdítőt, amit kérünk, aztán leül és vár.

Egy kis Budapest-albumot, édességet, narancsot hoztam ajándékba. A kis Emin büszkén mutatja a könyvet. – Nézd, apa, Budapest!

Ugyanilyen tartózkodó mosollyal ad kezet később Nedžib felesége, Emira. A neve azt jelenti, úrnő. Emina pedig azt, hogy változás. Akkor adják a gyermeknek, ha változást akarnak a szülők, például lány után fiút. Fiú után lányt.

Emira tanított délután. Bosnyák nyelvet a gimnáziumban. – Amit régen szerbhorvát nyelvnek mondtunk – teszi hozzá magyarázólag. Ehelyett most szerb, horvát, bosnyák nyelvet és irodalmat tanítanak az egykori Jugoszlávia iskoláiban.

Bužimban délután is tanítanak, olyan sok a gyerek. Hét-nyolc párhuzamos osztály van egy-egy évfolyamon. Az iskolába háromezer tanuló jár – több mint a szomszédos szerb települések összlakossága. Mostanáig mégsem engedték, hogy gimnáziumuk legyen.

Nedžib elmondja: a muzulmán hitű embernek három parancsot kell követnie az életben: 1. tisztelni istent, 2. fölnevelni a gyermekeit, 3. valami jót hagyni maga után.

– Nekünk Isten a legfőbb, mellette, rajta kívül mind egyenlőek vagyunk – ezért nem magázódunk – magyarázza Nedžib.

Nedžib először a katonatemetőbe visz bennünket. Fehér márvány sírkövek alatt négyszáz fiatalember. *Šehid* azaz hősi halott – áll a sírköveken. Arab betűkkel rövid fohász, a nevük és a félhold a csillaggal. A legutolsó háború halottai, amelyet a boszniai muzulmánok ellen folytattak e területen szerbek, másutt horvátok. A síremlékek szentélyt fognak körbe. Nedžib rövid imát mond a halottakért. Mi addig a sírkerttel szemben kőbe vésett bosnyák liliomot, ezt a középkori címet nézzük.

A szlovén író 1996-os szarajevói riportjában olvassuk:

„A boszniai muzulmánok az odalátogató idegen számára sohasem jelenthettek többet bazári folklór-nál, a dzsámik pedig a régi idők maradványainál – pedig régen és ma is mindez az európai muzulmániséget jelenti. Ha kiléptek a folklórlétből, egyből rács mögé

kerültek, mint a »fundamentalista« Izetbegović és sok társa. Igaz, hasonló sorsra jutottak a szerb nacionalisták is, akik közül sokan elköltöztek Belgrádba. Dževad Karahasan muzulmán író sem érti, miként lettek egyszerre Európa indiánjai, akik mintha rezervátumban élnének, és akiket szisztematikusan öldösnek.”

Fölmegyünk Bužim várába. Hetven vár volt a középkori Bosnyák Krajnában. Mátyás halála után Bužim Korvin János birtokai közé tartozott. Óriási méretű fából készült dzsámi a vár lábánál. A kerítésnél négyszögletű kövek, egy-egy *hadzs*, azaz mekkai zarándoklat emlékére. A kövön a zarándok neve és az időpont.

– Karavánnal mentek – meséli Nedžib. – Az út hosszú volt. Ha valaki képtelen volt megtenni, megválthatta a hadzsot, s elment valaki őhelyette. A dzsámi mellett a minaret fával borítva, ezüsttel díszítve. Nedžib a fejét csóválja. Szemben a pap háza, kicsinosítva, szép kerttel. És egy kút, azaz *hanan* – jótett, valaki a köznek emelte. A vár alatt, a dzsámi körül az óváros. Nagyon magasan vagyunk. Még följebb kapaszkodunk, a várnak csak a falai vannak meg. Egy lakókocsi áll fent, fiatal fiúk várják, hogy rendeljünk valamit.

A várból hullámos, hegyvölgyes vidék tárul elénk. Üde zöld minden a májusi esők után. Mindenütt kertek, kapálják a kukoricát, minden kis birtokon két-három ember dolgozik. Az idősebb nők bosnyák viseletben. A földek meredek, de megterem rajtuk a kukorica, szép a krumpli. Kaszálnak, hegyes boglyákat raknak fenyősudarak köré. A vár környéke is rendezett, volt közös tisztogatás, büszkén mutatják, bosnyák királyi vár volt egykor.

A hullámozó táj teleszórva apró településekkel, mindenütt dzsámi és minaret, a mélyben hosszan húzódik Bužim. Mintha umbriai tájat látnék, megművelt, csupa kert vidéket, csak a ciprusok hiányoznak, és az olasz harangtornyok helyett itt minaretek tartják az eget.

Nedžib és Emira elvisz bennünket a 30 kilométerre kanyargó Una folyóhoz. – Ha nem látjátok az Unát, nem láttok semmit. Melyek a bosnyák folyók? Una, Vrbas, Bosna, Drina. Boszniában erednek, és a Szávába ömlenek a bosnyák határon. A Neretva nem tartozik közéjük, mivel az Adriába ömlik.

Az Una nem látszik mélynek, mintha hosszan elnyúló, nem túl magas lépcsőkön tenné meg útját, de hatalmas erővel dübörög, és fényes sellőket vet egy-egy lépcső után. Ez volt a határ a szerb krajnával, itt van Otoka városka, a bosnyák lakosságnak el kellett menekülnie, annyira lőtték a szerbek a várost. Éjjel menekültek, Bužimba is jöttek.

Emira elmondja, egy aknagránát esett az ő a házuk elé is. Beszakadt az ajtó s vele a homlokzat. A két nagyobb gyerekkel volt otthon.

Goraždei fényképeket mutat házigazdánk. Végéskig elcsigázott, csontig lesóványodott, rongyos férfiak visznek egy harmadikat; félholt asszony a gyermekével vánszorog előre. A szemük eszelősen kimered, a szájuk nyitva, levegőért kapkod.

– Mind mezítláb voltak – meséli Nedžib –, elvették tőlük a cipőjüket, úgy kergették őket világgá. A férfiak a tömegsírokban végezték. Ötven kilométert kellett gyalogniuk a segélycsoomagokig. Miért? – kérdi Nedžib. – Miért nem mentek közelebb az UNPROFOR alakulatok? Mind beszélt, mind habogott – mondja Nedžib –, össze-vissza, *brez veze*, mind hallucinált, látomásaik voltak. Megzavarodtak attól, amit átéltek, amitől megmenekültek. Akik kijutottak keleten a szerb területekbe ékelt bosnyák zsáktelepülésekről. Goraždeből, Srebrenicából.

Szőnyegekkel fészekké bélelt szobában térünk nyugovóra. Hatalmas a csend, műezzin éneke hív az utolsó imára. Aztán mindig halljuk ezt, háromszor egy nap.

♦

Muhamed Ćukovac költő, a bosznia-hercegovinai írószövetség főtítkára. A szövetség jórészt egy csinos vendéglő, a *Writers' Club* Sarajevóban. Presszóká-

vé, török kávé és bosnyák kávé közül lehet választani. A bosnyák kávé csillogó *dzsezvában* hozzák ki. A kerek, fületlen porceláncsészében egy szem kockacukor. A kávé kitűnő. *Ratluk*, cukros, mézes édesség jár mellé. A sarokban fekete zongora. *Jozef Pawlek, Wien*. Ez a hangszer túlélte három háborút. Akár nagyapám is hallgathatta.

– Téma még a háború a mai bosnyák irodalomban?

– Nincs más téma – feleli Muhamed. – És ez még sokáig így lesz. Igen, itt voltam végig a háború alatt. Az volt a reális, ez ma az irreális világ. Mondták, menni kell, most indul az utolsó repülőgép, most az utolsó autóbusz, az utolsó konvoj, most zárják le a várost. Egyiket sem kaptam el. Maradtam.

Aztán megszoktam a háborús körülményeket, és ha el is hagytam a várost a háború alatt, ismét vissza kellett térnem, mert azt éreztem irreálisnak, ami odakint volt a „normális” világban, és ezt a reálisnak, az ostromlott Sarajevóban.

Mindennek volt egy háborús, sarajevói változata. Pörkölt lisztből, miegymásból készült az *eurokrém*, halkonzervből a *brodet*, vagyis a halles, mindenféle pótlékból a *burek*. Konvertibilis fizetőeszköz volt a cigaretta, rendőrök, állami alkalmazottak kapták kartonszám a fizetésüket egy időben.

Nem volt semmi, nem volt villany, fűtés, ezért az ember mindennap elindult, hogy találkozzék

Csontváry Kosztka Tivadar: Jajcei vízesés

a többiekkel. Hogy meghallja a híreket, és elmondja a maga baját. Rengeteget voltunk együtt.

Aztán, amikor nagy nehezen jönni kezdtek a segélyszállítmányok, az emberek furcsa módon meghíztak, felpuffedtek a sok tápszertől, sápadtak voltak a pincelétől.

Akkor nem lehetett írni, akkor túl kellett élni.

♦

Nem távozott innen a háború alatt Izet Sarajlić költő sem, aki a nevében viselte a szülővárosa, Szarajevó nevét. Később hallottam tőle, valahányszor kilépett az utcára, mindig lövések csapódtak be körülötte. Ismerték jól, híres bosnyák költő volt, és amikor az utcára lépett, értésére adták, hogy meg is ölhetnék, ha akarnák. Körbelőtték, mint a cirkuszi késdobáló a kifeszített partnert. Egy lövés a homlokát súrolta.

♦

Jajce – mintha minden széttöredezett volna. Újra és újra ez az érzésem az egykori Jugoszlávia városaiban. Jajcebán is mintha széthullt volna a háború előttről őrzött kép. Pedig ma is ott a tojás alakú hegy (*Jajce* tojást jelent bosnyákul is), tetején a vár, a várhoz kapaszkodó bosnyák városka, lent a tér. *Burekot* ettünk útban a tenger felé ezen a téren. Az úton Mátyás király várait számláltuk.

Bosnyák családé volt a kis *burekdzsija*, aludttej, *kiselo mljeko* dukált az étekhez. A férfi szolgált ki ben-

nünket, az asszony az ajtón túlról figyelte a vendégeket, míg készítette a burekot és a túrós tekerceset (*sirnica*). A kettő nem tévesztendő össze, ugyanis az első hússal készül, a másik túróval. A rétestésztát szórják meg finoman darált marhahússal vagy túróval vagy spenóttal (*zelenica*), aztán meglocsolják forró zsírral vagy olajjal, összegöngyölik és megsütik.

♦

És a vízesés, Csontváry Kosztka Tivadar *Jajcei vízesése* és a régi villanytelep is, a ráépült szocialista erőművekkel. A villany világította fákat azonban már nem tudtuk megvédeni. Csontváry jól tudta, Bosznia milyen gyönyörű, hogy Bosznia előképe a bibliai tájaknak, a felvidéki patikusból lett festő úti céljának. (A Csontváry a Kosztka név magyar változata – figyelmeztet szlovén barátom. Persze, hiszen a *koszt* szlovákul és a többi szláv nyelvben többnyire azt jelenti, *csont*.)

♦

Bogumil katakombákba ereszkedünk alá, két emelet mélységben faragták a sziklába az üldözött vallás szentélyét. Az oltár a jó és rossz istent hívó vallás jelképei, a Nap és a Hold a kettős kereszttel. Befejezetlen kriptatemplom ez, a várépítő Hrvoje Vukčić fejedelmi temetkezőhelye a középkori Bosznia lilomos címerével. Sose nyugodhatott itt, mivel jött a török, utána pedig a magyar uralom. A bogumil katakombák közelében mintha valamelyik olasz városból került volna ide a kar-

csú campanille a templommal, ahol 1461-ben az utolsó bosnyák királyt megkoronázták. Arrébb egy római kori Mithrász-szentély. Fölötte a bosnyák királyok vára, amelyet Mátyás király is meghódított. Alatta női dzsámi. A tojás alakú hegyre tapadó bosnyák házak a középkori várfallal – a kultúrák olyan szövevénye, amely 2004 nyarán méltán került (Mostarral együtt) a világörökség listájára. Akkor is, ha Jajcéban szilícium-feldolgozó füstöli tele a völgyet, akkor is, ha minden az elmúlt háború nyomait viseli magán. Vagy annál inkább.

♦

A vízesést, a katakombát, amely Tito vezérkarát is rejtette, az utolsó háború sem tudta elpusztítani. Megsemmisítette viszont az elmúlt Jugoszlávia megszületésének helyét, az AVNOJ Múzeumot. A rövidítés annyit tesz, a Jugoszláv Népfelszabadítás Antifasiszta Tanácsa. Ennek tagjai gyűltek össze hatvan éve Tito felhívására, 1943 novemberében.

Egész Jugoszláviából jöttek a partizánküldöttek. Hátározatot hoztak arról, hogy a háború után szövetségi alapon szervezik újjá az országot. A nagyhatalmak az AVNOJ-t fogadták el politikai partnerként, egészen Jugoszlávia összeomlásáig. Jajce a büszke, ellenálló, antifasiszta Jugoszlávia jelképe volt. Micsonda presztízst jelentett ez a háború utáni évtizedekben, a magyar turistának sokszor szembesülnie kellett ezzel. Az AVNOJ-i elvek jelentenek a mai napig hivatkozási alapot az utódállamok területén – vagy kérdőjelezi meg ezek komolyságát az, aki rosszindulatúan gerjeszt területi vitákat.

Ismeretes a szlovén Edvard Kocbek naplója, a jajcei fejezet. Azt írja 1943. november 30-ról, hogy szerbek, horvátok, bosnyákok, Crna Gora-iak és szlovénok voltak ott a romjaiból felújított Sokol-ház feldíszített nagytermében. Tarka volt a kép, a küldöttek egyenruhában, mindenféle népviseletben vagy polgári ruhában. Tito lázas beteg volt, hosszú katonakabátban, sapkában érkezett, hatalmas lelkesedéstől kísérve emelkedett szólásra. A

gyűlés kezdetén elénekelték a „Hej, szlávok...” kezdetű indulót, majd kinyilvánították, hogy az AVNOJ egyesíteni akar minden demokratikus erőt, nemzetiségi, vallási, politikai és világnézeti hovatartozástól függetlenül. Megteszi mindazokat a politikai lépéseket, melyeknek célja az új, szövetségi alapú jugoszláv állam megalapítása.

„Ezzel formálisan is leraktuk a jugoszláv föderáció alapjait, mátol tehát valamennyien az új jugoszláv államközösség tagjai vagyunk” – írja naplójában a szlovén költő, gondolkodó, Edvard Kocbek.

Hittek híven a szövetségi Jugoszláviában, Titóban, a karizmatikus vezetőben. Kellett nekik egy kiút a Balkán rettenetes történelméből. Kellett Tito, aki értett a gyilkos indulatok megzabolázásához.

Aztán Jajce sem lett kiút.

♦

A történelemkönyvekből jól ismert Sokol-ház, ahol az országalapítás megtörtént, a későbbi AVNOJ Múzeum még két éve is tárva-nyitva, kifosztva állt. Mint egy narkóstantya, úgy tátongott a város közepén. A nagyterem, ahol a partizánmozgalom élgárdája megcsinálta a második Jugoszláviát, sokáig szeméttel, foszló újságpapírokkal borított denevérbarang,

patkányfészek volt. Ma ismét ifjúsági civil szervezetek otthona – az AVNOJ-ról, Titóról akkor beszélnek, ha rákérdezünk.

A város többször cserélt gazdát a boszniai háború alatt a kilencvenes években. Elmenekült a lakosság, majd visszatért, de az emberek megváltoztak. Ezt Mujo mondja, ki egykor rendőr volt Jajcéban, és most mintha csak az erre vetődő turistákra várna.

Bogumil sírkövek Radimljében

Jajce igen látogatott turisztikai célpont volt a háború előtt, azóta ez a bevételi forrás is elapadt. Idegent nem sokat látni Boszniában, turistát a legkevésbé. Szarajevóban rója csak a Basčaršija utcáit szabadnapos katonák egy-egy csoportja. Amerikaiak, skandinávok, elvéve egy-egy diplomata, békefenntartó. Magukban vannak a bosnyákok, az írók *Elfeledett ország – Forgotten country* – címen adtak ki kötetet, és valóban úgy érzik, a világ elfelejtette őket.

♦

Travnikban a müezzín éneke fogad. A város fölötti meredeken a vár. Tövében a Lasva folyócska szinte kirobban a hegy alól, és szökellve, vadul zubogva vágat a hosszasan elnyúló sziklalépcsőkön. Iszonyú erővel dübörög. Kis medencében felfogják a vizét, és pisztrángot tartanak benne. A szűk völgyben minaretek szökellnek a magasba, a szembenső meredeken egymásba zsúfolt bosnyák házak. A völgyben Ivo Andrić szülőháza.

A szerb író 1961-ben kapta meg a Nobel-díjat, óriási irodalmi tekintély volt, Csuka Zoltán szinte mindent magyarra fordított tőle. A város egyik szállodája *A vezír elefántjához* van címezve. Andrić egész életét diplomataként töltötte Európa fővárosaiban. Amikor Hitler megtámadta Jugoszláviát, Berlinből jött haza, s visszavonultan élt Belgrádban a háború alatt.

Szülővárosa Travnik, az irodalmi szentély, valaha világirodalmi zarándokhely, ma ütött-kopott. Sok találata érte a háború alatt. Rengeteg gyerek zsisvajog a víz-esések körül, iskolai kirándulásra jöttek, de nem tudják megmondani, hol van Andrić szülőháza. Kőalapra emelt tipikus boszniai ház. A felső szint fából készült, kissé előreugrik. Az udvar felé kis erkély nyílik. A tető meredeken ívelt.

Gyönyörű ez a völgybe ékelt bosnyák város is, a háború után talán még elevenebb a hely hangulata. A szűk térben minden az ég felé mutat.

♦

Szarajevó azonban csupa nyüzsgés, vitalitás. Igen, ott ágaskodnak mindenütt a lerontott közintézmények, a tv-székház, az *Oslobodenje* című lap, az Olimpia Múzeum romjai, melyek a háború jelképeivé váltak, és talán azok is maradnak. Mint a Holiday Inn Hotel, melyet megkíméltek az ostromlók, ahol az UNPROFOR emberei laktak és a haditudósítók. A szállodát a hosszú ostrom alatt szinte minden este láthattuk a világ híradóiban.

Látjuk sorra valamennyit, ahogy hajtunk be a városba azon a verőfényes nyári délutánon, az Orvlövészek sugárútján – *Aleja snajperista* – így hívták a város fő útőrerét, mivel teljesen ki volt téve a lesipus-

kásoknak. A Zágráb–Szarajevó repülőjáratot pedig így hívták: *Maybe Airlines*. Azt mondják, a fekete humornak a szerbek a mesterei. Azért a bosnyákok sem maradnak le tőlük. Szarajevóban főleg nem.

Ahogy húzunk befelé az Orvlövészek sugárútján, lassan érezzük, amint a szűk bosnyák völgyeket elhagyva egyszerre kitárul előttünk, fogad bennünket, egyúttal körénk is csukódik a város. Szarajevó hatalmas katlanban fekszik, köréje tornyosulnak a hegyek, körülveszik, akár egy korona. Ahogyan Brassót.

És ezekre a hegyekre vonultak ki a város szerbjei 1992-ben, és ezekről a hegyekről kezdték löni a tulajdon szomszédaikat, barátaikat, és lőtték őket négy éven át, pár száz méter távolságból. Palén volt (van ma is) a szerb főhadiszállás, a hegyekben, az egykori olimpiai faluban. Ki emlékszik még arra, hogy az orwelli 1984-ben, Tito halála után négy évvel Szarajevóban rendezték a téli olimpiát? Vučko, a kölyökfarkas volt a rendezvény jelképe. Ezt adták, árulták emléktárgynak, a nagynénémnek ma is van egy ilyen fali hőmérője.

Az olimpiára gyönyörűen felújították a bosnyák negyedet, és Palén, a város fölött építették fel az olimpiai várost. Ezt pecézte ki magának aztán Radovan Karadić költő az embereivel. Az lett a főhadiszállása. Azaz ahogy utóbb összerakják az eseményeket, kiderül, hogy a város szerb lakói egymásra vásárolni kezdték a házhegyeket, s építeni a villákat odafent. A Romanija negyedben például, még a nyolcvanas években.

♦

Egyszer egy csomagot adtak le a tanszéken, Ljubljanában. Megfáradt asszony jött érte, kibontotta a Szarajevóból jött küldeményt. 1998-ban voltunk, két évvel a háború után. Az asszony Ljubljanában dolgozott, háborús menekült volt, édesanyjától jött a küldemény. Nem bírta megállni, azon nyomban bontogatni kezdte. Bosnyák édesség és egy kendő volt a csomagban meg egy furcsa grafika.

– Ezt nézze meg – bontotta ki a rajzot. – Ez Szarajevó orvlövésztérképe.

– A micsodája?

– Szarajevó orvlövésztérképe.

Grafikus térképet terített ki, amilyeneket turisták számára szoktak készíteni. Ezen is kirajzolták a város utcáit a nevezetes épületekkel, azt a bizonyos sugárutat, a Miljacka folyót a hidakkal, a bosnyák negyedet, a Basčaršiját a bazárral, az óváros köré épült új lakótelepeket és körös-körül a hegyeket, mint egy koronát. A hegyekre pedig felrajzolták az összes fegyvernemet, melyből a várost lőtték négy éven át. Tökéletesen be volt mérve a város minden pontja. Nem volt zug, ahová el lehetett bújni.

– Nézze, én itt laktam – mutatta a bosnyák asszony, és mindennap ide kellett eljőnnöm vízért, a sörgyárhoz.

Piactér, Szarajevó

Itt volt egy csap, azaz egy forrás, ide járt majdnem az egész város. Három kilométer oda és három vissza. És közben folyton lőttek. Legtöbbször akkor estek el, amikor ki kellett jönniük vízerért, élelemért.

♦

Mintha egy hegyre kúszó budai utcába térnénk be, a szállásunkhoz. A szarajevói házak is pont úgy össze vannak lődözve, mint az otthoniak. Az otthoniaknál nem tudni, második világháborús vagy 1956-os a lövésnyom. A szarajevóiaknál tudni lehet, hogy a lövés az 1992–1996 közötti időből származik. Finom intellektuelek az ilyen városokra mondják, hogy szinte érezni bennük a történelmet. Külföldi barátaim ezt szokták mondani Budapestre. Igen, a történelmet Szarajevóban is tapintani lehet.

Hegyoldalba kapaszkodik a ház, hisz Szarajevóban oly szűk a völgy. A belvárosból mindjárt dombra kúsznak az utcák, a miénk is a régi piac fölé. Fölhallatszik a zsivaja.

Innen származhat nagyanyám története a piaci kalandról, amikor elmentek halat vásárolni, de az kiugrott a kezükből, ficánkolt a földön, és ők Anna nénivel kapkodtak utána, a bosnyák árusok pedig mulattak a két „osztrák–magyar” dámán. Ez a piaci jelenet 1904-ből való.

A szarajevói piacot utoljára a tv-ben láttam, egy májusi napon, csütörtök vagy péntek lehetett, 1992-ben, amikor 17 ember halt meg a Vasa Miškin utcai standok között. Tíz évvel az esemény után emléktábla, friss koszorúk, az aszfalton festett vér – mint mindenütt, ahol ölt az orvlövész golyója.

♦

– Nézzen ki az ablakon – mondja Roveida néni, akitől kulcsot kapunk a szállásunkhoz. – Az a hegy ott a Trebević. Onnan bármikor telibe találhattak bennünket. És találtak is. Itt minden szét volt löve. – A lakás ma tökéletes rendben áll. Tiszta, ápoltság, szépen be van bútorozva. Csak egy folt utal arra a parkettán, hogy valamikor belőttek ide a Trebevićről. – Lőttek szüntelenül. A városban nem volt egy ép ablak. El tudják képzelni, milyen az, ha sehol nincs egy ép ablak mínusz tíz fok hidegben? Mindent magunkra húztunk, be voltunk bugyolálva. Sose feküdtünk le, sose nyújtózkodtunk egy jót, négy éven keresztül soha, egyetlen percre se lazíthattunk. Éjszakánként teljes sötétség volt a városban. Koromsötét. Nem volt villany, és ha valaki világot gyújtott, azonnal odalőttek. Ebben a koromsötétben tapogatóztunk el a konyháig, a vécére. Így éltem a súlyos cukorbeteg férjemmel, akit ilyen körülmények között

kellett megoperálni. Amputálták a lábát. Nem élte túl a háborút.

– A háború? Az én öt éves unokám volt az első polgári áldozatok egyike – mondja Roveida néni. – A szülei elváltak. A kislány nálunk volt, és az apja kérte, hadd menjen ki hozzá egy délután a város túlsó végébe. Kivittük. A kislány kiment a ház elé, és rálőttek a hegyről. Semmi kis sebet kapott, mégis elvérzett. Vittük egyik helyről a másikra. Sehol sem akarták befogadni. Így halt meg az én öt éves unokám. Kivérzett. Nem fogadták be, mivel muzulmán volt. Nekünk így kezdődött ez a háború. Azt mondtuk, semmi sem számít, ami ezután jön, ennél nagyobb csapás úgysem érhet bennünket.

– A gyerekek közül esett a legtöbb áldozat – folytatja Roveida néni. – Mert ugye, milyen a gyerek? Nem lehet éveken keresztül bent tartani a házban. A gyerekek játszani akarnak. És amikor egy-egy fegyvernyugvás idején kióvakodtak, az orvlövészek rögtön lecsaptak rájuk.

♦

A bosnyák városok mellett óriási temetők. Hatalmasra nőtt a szarajevói halottaskert is. Az egyik felelén feketék a sírkövek, a másikon hófehérek. A feketék a szerbek, a fehérek a bosnyákok sírkövei. Fehéren-feketén kettéválnak a halálban is. Nem lehet megmondani, kiknek van több halottjuk. Mesélik, temetni sem lehetett nyugodtan a háború idején, mert a hegyekből lőtték ezt a tágas dombhátat is.

Külön parcellája van a muzulmán és a pravoszláv híveknek, a katolikusoknak, a zsidóknak valamint az ateistáknak – és hozzá minden felekezetnek külön szentélye. A város híres multikulturális jellege itt látszik maradéktalanul megvalósulni.

♦

Egy következő utam történetesen Vukovára vezet. Pécsről, ahol annak idején hallani, látni lehetett ennek a háborúnak a torkolattüzeit, a menekülteket, nincsenek távol ezek a háborús helyszínek. Igen, végig kell menni Vukovár főutcáján, a lábasházakkal szegélyezett, keskeny barokk főutcán, melyet a CNN felvételein láttunk, amikor 1991 késő őszén Arkan csetnikjei bevonultak a városba halálfejes fekete lobogójukkal, gyilkos indulójukat dalolva. A városka parányi. Fölfoghatatlan, hogy 1991 őszén heteken át szerepelt a hírműsorokban. Mindennap hallottuk, hány ezer lövedék, gránátzilánk hullott Vukovára.

Újra ez az ostoba érzés: milyen parányi, milyen kicsi ez a hely, valahol a Duna jobb partján, milyen jelentéktelen kis pont. És ezért halt meg annyi ember, ezt ostromolták hónapokig.

A Nemzeti Könyvtár kiégett épülete

Képeslapokat veszek, rajtuk a háború előtti és a lerombolt Vukovár. Varsóban, Drezdában vettem valaha ilyen képeket. Megkérdem az eladónőt, hol élte végig a háborút.

– Hol? Itt, Vukováron.

Persze. Az emberek a lakóhelyükön élnek, ott élnek végig a vészkorszakokat is, hacsak el nem hajtják onnan, hacsak le nem ölik őket. Ha a legrosszabb nem történik meg, akkor maradnak, és újra kezdik az életet.

Fák nőnek magasra tíz-tizenkét évvel a háború után az eklektikus kis hotel falai között. Újjáépül ez is, mint sorra a házak. Csak a víztornyot hagyják meg Vukovár háborús emlékművének. A szétlőtt és épülő házak közül a Duna parti terecskére érünk. Ritmikusan lépdelő, pálcákat dobáló kurtaszoknyás mazsorettsapat fogad. A háború és béke díszletei között valami ünnepélyre készülnek a város tizenéves lánykái.

Ki beszél itt a háborúról?

◆

Szarajevóban, a szállásunktól nem messze volt egy furcsa ház. Az ablakaiból nylonzacskók, papírszakok lógtak, ezekkel voltak teleaggatva a ház szobái is. Két nő igazgatta a zacskókat, s azok libegtek a szélben. Ők ketten éltek a házban. A szomszédok azt mesélték, megőrültek az ostrom négy éve alatt.

A városban találkoztunk több eszelőssel. Egy felcíomázott asszonnyal, aki szatyráival bolyongott, egy-egy űzött tekintetű férfival. Magukban motyogva vitatkoztak kísérteteikkel. Ők a háború ittmaradt árnyai. Futóbolondnak nevezi őket a magyar.

A helyi lapok megírják, hogy Bosznia és Hercegovina lakóinak fele szenved a PTSD-től. – Ez a *poszttraumatikus szindróma*, a stressz okozta lelki bajok összessége – mondja a barátnőm. – Az emberek rettegnek, és alig tudnak megélni, hiszen a gazdaság még nem állt talpra. Túl hamar jött a háború után a tranzíció korszaka, a szabadverseny.

Hat-hét évvel a háború után a háborús bűnösök még mindig szabadon vannak, a menekültek még mindig nem tudnak hazatérni. Az egykori Jugoszlávia területén még mindig nem tudnak számot adni 25 ezer eltűnt emberről...

◆

A szlovén Jančar 1996-ban így ír a jugoszláv időkről: „Sohasem tűnt fel korábban, hogy Szarajevóban tulajdonképpen egyetlen utcát sem neveztek el a muzulmán kultúra képviselőiről vagy legalább a városalapítóról. A fontosabb utcák ma is Stepa vajda, Putnik vajda és a Jugoszláv Néphadsereg nevét viselik. Ilyen értelemben Szarajevónak valóban több volt a szerb és a

meghatározhatatlan jugoszláv identitása (ma is van Tito marsallról elnevezett utcája), mint az a tényleges identitás, amely visszatükrözte volna a város tényleges kulturális gazdagságát és szövevényes különféleségét. A muzulmánóság fatalista módon türelmes volt, a horvátság frusztrált, a szerbség ellenőrzött. A valóban multikulturális Szarajevó nem létezett. Urbánus életközösség volt ez, és a mindenki számára elfogadható tömegkultúra életközössége. Egyik sem volt elég erős a pártideológusi és a nacionalista erőszakkal szemben.”

♦

A város képén ott ez a sokféleség: a dzsámik és a minaretek mellett ott a pravoszláv és a katolikus katedrális, a szefárdok zsinagógája. A bosnyák házak, a temetők karéjában a belváros és a Miljacka partja az 1878-as okkupáció utáni idők építészetét idézi.

Kállay Béni osztrák–magyar kormányzóról csak jót hallani Szarajevóban. A történelmi család fia, több történelmi és politikai munka szerzője építtette például a sok út, vasút mellett a neoreneszánsz stílusú Nemzeti Múzeumot is. A történelemben először helyezték itt el a bosnyák nemzeti kultúra értékeit. Az ő idejében épült az ügyészség, a bíróság, a gimnázium épületei vagy a posta.

A posta is nagyon szarajevói, és minden, ami kapcsolatos vele. Az épület folyó felőli homlokzatán latin, a másikon cirill betűs a felirat: „*Posta*”. Ami a háború legelején történt, a város normalitásáról tanúskodik.

Egy éjszaka valaki fölírta a falára a szokásos jelszót cirill írással: „*Ez itt Szerbia!*” Másnap ott volt a válasz: „*Hülye! Ez itt a posta!*”

Kállay Béni építtette a város egyik jelképét, a mór stílusú, sárga-piros színezésű városházát is, a *Vjećnicát*. A katolikus és a pravoszláv kisebbség nem nézte jó szemmel, de Kállay kormányzó figyelt a város mohamedán jellegére, és a bosnyák nemzeti érzés megteremtésére törekedett. Innen, a városházától indult végzetes útjára 1914. június 28-án a trónörökös pár. Az épület utóbb a Nemzeti Könyvtár lett. 1992 tavaszán, mindjárt az ostrom elején kiégett. A szarajevóiak döbbenet nézték, ahogy pernyeként szétröpül a bibliotéka. Napokig izzott a rengeteg könyv.

♦

Az eleven, lüktető városban minduntalan feltűnnek a fiatal elegáns mohamedán nők. Magasak, karcsúak, csinos arcukat kendő övezi, alakjukat csak sejteni engedi a hosszú köntös. Finom színösszeállítások, rafináltan egyszerű szabású, lazán omló kelmék. A szarajevói nők szemmel látható öntudattal viselik a hagyományos öltözködést.

Amikor pár száz kilométerrel nyugatabbra a szarajevói fiatal nők divatját ecsetelem, a bosnyák mindennapok meghittségéről, introvertált jellegéről beszélek, beszélgetőpartnerem, egy egyetemi professzornő idegesen rámkibál:

– Miféle eleganciáról beszél? Miféle meghittségről? Azok az átkozott kendők a muzulmán nők évszázados elnyomatásának jelképei. Az maga a fundamentalizmus. Nem látja, hogy a nyugati városokban a nők nem hordanak többé kendőt, hogy egyes országokban törvény szabályozza a viselését?

♦

A szarajevói Nemzeti Múzeum előtt hatalmas kőtömbök. Semmiféle aknagránát vagy lesipuskás nem tudott kárt tenni bennük. Mintha küklopszok hengergették volna őket ide. Rajtuk faragások: címerállatok, fegyverek, *bosanćicával*, bosnyák írással bevésített feliratok. Ezek a XIII–XV. századból származó bogumil sírkövek, a *stećakok*, melyekből több mint ötvenezret tartanak számon Boszniában. Van, ahol több száz sírköből álló nekropolisz sejteti a középkori Bosznia szellemi különállását, sajátos jellegét az európai kontextusban.

A bosnyák előkelők a középkorban, a kereszténység felvétele idején nem tették magukévá sem Róma, sem Bizánc vallását, befogadták viszont a kis-ázsiai eredetű bogumil tanokat. Ebből tértek át a török hódoltság megszilárdulásával a mohamedán vallásra. Azt mondják, az elmúlt háború idején újra feltámadt a két istent hívó bogumil vallás. Sírköveik megalit tömbjei a radimljei mezőn is mintha magát az országot jelképeznék: Bosznia sajátos, zárt, erődszerű tömbjét a Balkán közepén. ■